

Egy zavaró motívum poétikai ereje

„Óriási zökkenő” Móricz Zsigmond *Rab oroszlán* című regényében

Móricz Zsigmond *Rab oroszlán* című regényének jelentésképzési folyamatai a kizökkenés narratív értelmezését szolgálják. A regénykezdet szenvedélyesen keresi azt a rendet, azt a szemléleti és érzelmi rendet, amely csak egy intenzív „érzeshullám” nyomán mozdítható ki. Részletesen prezentálja a belső beszédet is, amely megadja a téma kezdeti formáját, azaz, hogy kétségbe vonja bármilyen változás bekövetkezésének lehetőségét. Fejtegetéseiből kitetszően, a főhős előfeltevései nincsenek harmóniában a majdan beálló történésekkel. A mű minden hatáspotenciálja ehhez képest formálódik. A regény zárlatában azok a mintázatok válnak tanulságossá, amelyek a különbséget prezentálják, a visszazökkenés utáni sajátos, olykor túlzott rendezettség eltéréseit. A ki- és visszazökkenés modellezése egy folyamatorientált narrációt tételező elbeszélés-konceptiót kíván, amely főként a közöttség értelemtartalmaira épül.

A kizökkenés, természete szerint, nem csak önnön belső folyamataiban mutatkozik meg, hanem előzményeiben és következményeiben is. Az a folytonos mozgás, amelyet az egymáshoz való viszonyok jelenítenek meg, más-más ritmusú az egyes időszférákban. Változó hangsúlyokat hordoz a figuráknak az „előtti” és az „utáni” helyzetekben való meg- és újrateremtése, más-más jelentésű a jó viszonyok és szimpátiák ingatagsága, módosulási dinamikája, fordulatszerű, hirtelen lebontása is.

A történetet térmetaforába, csapda-hasonlatba öltöztetett gondolat sorok vezetik be, a körülhatároltság, a bekerítettség, sőt a lezártág, a teljes berekesztettség jelenségeit hordozva: „Íme ő tévedésből bekerült egy ilyen zárt rendbe, mint egér a csapdába”, „az ő élete lezárt könyv” (MÓRICZ 1955; 283, 329). A kizökkenés akkor veszi kezdetét, amikor már arra összpontosíthat az elbeszélő, hogy a tropikus bezártságok, a meghatározott,

a szigorúan kijelölt mozgáspályák, a „robotban szeretés” kis sugarú életterei hogyan nyílhatnak meg, szélesedhetnek ki. A viszonyhálózatok folytonos átstrukturálódása továbbra is eléggé vég nélkülinek tűnik, szinte nincsenek megállapodások, vagy ha mégis, akkor ezek hangsúlyozottan ideiglenes érvényűek. A kizökkenés mozzanatai azt is felszínre hozzák, hogy a „*Rab oroszlán* nemcsak Budapest és a házasság, de az öregség és a börtönné váló test regénye is” (SZILÁGYI 2013; 616).

A házasság napi rendje által szabályzott, fegyelmezett létkonceptió a főhős vonatkozásában a bolygómozgás hasonlati törvényszerűségeit idézi: „Ő egy eladott ember, akinek oly pontosan meg van szabva az útja, mint a bolygónak. Egy központ körül forog és nem reagál semmire” (283). Mégis, az „óriási zökkenő” nyomán, éppen reagálásainak szövevénye rajzolja ki a tanácsos figuráját: első reakciója a meghökkenés, amikor megpillantja a női kötényt a saját hivatali szekrényében. A megszabott mozgás kikiklatása egy alternatív kibontakozási lehetőséget kínáló viszonylat bevezetésével veszi kezdetét, amely fokozatosan tölti ki, foglalja el a gondolati tereket. Az új női arc, a női nyak izgalmas látvány-eseményként mutatkozik meg, és teljesen leköti a tanácsos figyelmét, „leplezetlen érdeklődéssel nézi” (305), és az is egyre világosabb a számára, hogy egy „egész másfajta” szemlélettel találta magát szemben, s mindezek hatására lassan, fokozatosan önészlelési stratégiái is megváltoznak. A lány testi jelenlétének közvetlen tapasztalata a tér telítettségének érzetét váltja ki belőle, felerősítve a térközösség kérdését a kapcsolati mozgások definiálásában: „Ketten voltak a nagy szobában, de mintha zsúfolva lenne az egész helyiség. Villamos feszültséggel tele volt a terem. Fojtott volt a levegő. Hirtelen felállott és kiment” (307). A nő a lehetőségek új képzetét idézi elé, ez a zsúfoltság érzés szinte kiszorítja őt saját korábbi tereiből, s ezért folytonosan menekülne ebből a térközösségből. Kívülre kerülve viszont az az érzése támad, hogy már szinte ki van zárva a saját szobájából. Egy zaklatott, belső mondat jelzi, hogy egyenesen a kizökkenés metaforájaként, motivális indítókként tekint a lányra: „A fene egye meg, minek küldenek a nyakamra a minisztériumból ilyen *zavaró motívumokat*, – morogta magában” (307).

Ami a központi szereplőt kiszakítja előfeltevéseinek a világából – miszerint már aligha képes a szerelemre –, ami tehát nem a feltevéseinek megfelelően valósul meg, az sorseseeményként nem egyszerűen utoléri, hanem vélt önazonosságában is érinti (TENGYELI 1998; 199). A saját megfogalmazásában a következőket olvashatjuk a világméretűre stilizált változásról: „Különös fordulat ez a világ állapotában” (304). E különös fordulat nyomán másként érzékeli az otthoni és a hivatali kontextust is, másként a dologi elrendeződéseket, korábban sohase tapasztalt, környezetűjét

gondolatai támadnak, bizonyos tárgyi elemek hiányát regisztrálja, például új hamutálca és porcelántányér iránti igények merülnek fel benne.

Ettől számítva az új élmény agresszív térnyerése megállíthatatlannak tűnik, és egyszer csak lakásának falain belülről kerülve, betör a családi intimtérbe, behatol a házassági térközösségbe a szaglasemlék szintjén, és a lány izgalmas mozgásának felidéződésével is: „Még sohasem jutott eszébe a lakásán Ella. [...] De most egyszerre bent volt. Itt volt mindenestül” (337). A feleség vonatkozásában ezzel párhuzamosan és egyre hatványozottabban szüremkednek be a szakadás-jelentések. A házastársi játszmák is egyre élesebbek, egyre kegyetlenebbek. Közben megszaporodnak a kizökkenések áthidalásának képei, nagy a törekvés a normalitás látszatának fenntartására is. A szituáció alkatelemeinek kibontakoztatása a feleség és a lány testi összevetésével megy végbe a tanácsos tudatában. Az egyik szereplő a következő megjegyzéssel fordul hozzá: „Fiam, a baj ott kezdődik, ha a férj már benne van az összehasonlításban” (370). Az összehasonlítás explikálásával mintha poétika és tematika egymást átható szövedékességét kívánná színre vinni az elbeszélés.

A tanácsos pillantása belsőleg már a lányra irányul, egyáltalán nem néz rá a feleségére, miközben az „azt akarja, hogy egy pillanatilag se szakadjon el közöttük az összeköttetés” (334). Mindeközben profilból látszik az arca, és kitűnnek „egészen más”, a feleség számára ismeretlen karaktervonásai. A férfin pedig az iránta való idegenség érzése vesz erőt: az utcára vágyik, menedékterekre, vigaszterekre, nyugalmi exteriőrökre van szüksége, de mint a „fogsághoz szokott kanárimadár”, nem tud mit kezdeni a szabadságával. A kizökkenés önmaga számára is idegenné teszi, s így a regény idegenség-gondolkodása egyre komplexebbé válik. (Mostanában figyeltem fel arra, hogy Móricz Zsigmondot milyen nagy mértékben foglalkoztatták az idegenség-poétikai lehetőségek, s hogy az Erdély-trilógia darabjait többi között éppen ez a jellemző fűzi össze, lényeges relációkat téve hozzáférhetővé az olvasás számára.) A kölcsönös szerep-viszonylatok átalakulóban vannak, a tanácsoson valami tűrhetetlen érzés lesz úrrá, „nem tudja még mi, csak fenyeget” (341). Önmaga előtt is hárít, a hivatali előrelépés hírének említésével téve kérdésessé a kizökkenés valódi okát. A radikális fordulatként megélt kizökkenés képzete folyamatosan foglalkoztatja: „Valaminek kellett történnie, mert ok nélkül *ilyen fordulat* az ember életében mégsem állhat elő” (347). Csak nagy vonalakban írható le a nyitások mértékét kijelölő nyelv, amely voltaképpen az újbóli záródások befogadására készít fel.

A feleségtől való „ösztönszerű elhúzódás” testi szubsztancia. Tizennyolc év után új szó jelenik meg a közös kommunikációs szótárunkban: a „bele-szeretél”. A nő meglehetősen agresszív retorikájú beszédmegnyilatkozásai

a testi jellemzőket is érintő, megalázó nyelvi gesztusok. A belőlük szerveződő vitajelenetek intenzitási értéke érzékelteti, hogy a kizökkenés, mértékénél fogva, nyelvi elmozdulást generál, a korábbi nyelviség elégtelen, új szótár használatát kell regisztrálnia az elbeszélőnek. Ebben a beszédben a feleség is elkülönöződik önmagától, és minden korábban neki tulajdonított értelemtől. A jelzői szerepű szavak változnak, mert minőségi jegyeket cserélhetnek le, mert átsorolhatják a dolgokat, más jelentést tulajdoníthatnak nekik, új képi és hangulati tartalmakra utalva: „És ömlöttek a szájából soha nem hallott jelzők. Szavak, amik ebben a lakásban még el nem hangzottak” (442).

Ebben a megváltozott értelemkifejezési rendszerben a tanácsos viszonya a lányhoz a világmegismerés komplex módjaként működik, egy olyan fenomenológiai megközelítést vázolja fel, amely szerint a saájához az idegenen keresztül vezet az út. Miután interiorizálja a lány látásmódját, több szöveghelyen is a sorseseeményt jellemző új kezdetek, először – „Talán most *először* életében látott valamit szépnek Pesten” (323) – alkalmak, helyzeti-érzelmi nóvumok élményszerkezetét rajzolja ki az elbeszélés. A kizökkenés sorseseeményként való értelmezése azért is lehetséges, mert „minden sorseseemény olyan új és kezdetben teljességgel *önidegen* értelmet szül, amelyet önazonosságunk újólagos rögzítése révén igyekszünk – többkevesebb sikerrel megragadni és ismét csak a *magunkévá tenni*” (TENGYELYI 1998; 199). A regény javát szolgálja, és egyben azon célját is, hogy „a szerelemkérdés interpretációjában magasabb eszmei sikra jusson” (BORI 1982; 158) az, hogy Móricz Zsigmond az önidegen értelem beálló működésén túl, ezt az újólagos rögzítési és megragadási folyamatjelenséget is prezentálni kívánja a *Rab oroszánban*. És azt is, hogy ezek az újólagos értelemrögzítések miért nem tesznek, miért nem tehetnek szert maradandó meghatározottságra.

A regény lényeges térpoétikai vonását tárja fel az, hogy a városjelenetek hogyan jelennek meg a gondolkodás nyitottságában. Vágrándy az új élmények nyomán nem csak másként lát, hanem egyenesen *érzelemmel* („szerette ezt a kutat”) szemléli. A látni tanulás, a térlátás szemléleti átalakulása egy olyan transzformálódásról szól, amely pozitív irányú módosulásokat eredményez. Míg korábban a terméketlen város, ahol csak autók teremnek, urbanofób módon iktatódik ki az önmeghatározásból („Ha az ember Pestre kerül is nem szabad elpestiesedni... Én nem leszek pesti, ha a fene fenét eszi is...”, 322), most a budapesti részletek kifejezetten urbanofil attitűdök (vö. DÜLL 2014; 176) mentén, a tetszés útján mutatkoznak meg az identitás konstrukciójában („Igazán nem értette mi történt vele. Talán még soha nem tetszett neki ez a Pest így, mint ma.”, 327). Az elbeszélés

jelenéhez köthető reflexiókban Pestnek bizonyos varázst ad a nagysága, és ráadásul ez a látásmód visszamenőleges hatású, a tanácsosnak úgy tűnik, hogy már korábban is felismerte a város némely imponáló vonását, bár az olvasó szövegszerűen nem ezt tapasztalja.

A térlátás transzformációjában, az érzelmi kizökkenés nyomán, fordított előjelű élményi dimenziók jelennek meg, erősen felülírva a korábbiakat, bizonyos túlzásoktól sem mentesen: „Most megint megnézi a fákat, mint reggel, de most nem látja azt, hogy sorvadnak a pesti aszfaltban. Inkább azon csodálkozik, milyen üdék és szépek. *Az erdőben sem lehetnek szebbek*” (327). Ezenkívül is számtalan látványmozzanat tűnik szépnek, ez a minősítő jelző a női szépség kapcsán, de természeti látványok esetében is feltűnik, illetve, átfogó módon az egész város épített esztétikumának vonatkozásában is. Teljes váltás következik be a Margit-sziget megítélését illetően is, a délelőtti szidalmazástól a délutáni dicshimnuszig jut el a véleménynyilvánítás. A szigetre való belépéskor pedig az derül ki, hogy egyáltalán a látás élménye, életének *első* tényleges látásélménye, és nem is csupán a másként látás az, ami megadatott a tanácsosnak: „Vágrándy most először *látta* a szigetet életében” (377). Intenzív testi-fizikai reakciók mélyítik ezt az emlékeztető erejű látásélményt: „Valami furcsa dolog történt velem. Amint meglátta a nagy muskátligruppot, a szíve verése duplára emelkedett” (377). Ezen a szöveghelyen is feltűnik a térnek a Másik által való, már korábban is tapasztalt, atmoszferikus kitöltöttsége. Azzal a fokozó jellegű különbséggel, hogy itt már távollétében is intenzív erejű a lány hatása: „mintha villamosfeszültséggel lenne tele az egész levegő... az egész sziget tele volt Ellával... Hallotta a hangját, érezte az illatát: a sziget illata az Ella illata volt” (378). A természeti illatminőségek, bár a lány ebben a jelenetben közvetlen jelenvalóságra nem tesz szert, a beszéd metaforizáló szintjein, az ő illat-élményével azonosulnak. A tanácsos látása olyan dolgokra nyílik rá, amelyeket korábban nem szokott meglátni, és egy bizonyos színesedés jellemzi a látását, beleértve egy idegen nő színeit is, „akit úgy meg tudott látni” (376), ahogyan korábban egyáltalán nem is lett volna képes látni. Ezek a látásélmények mind azt mutatják, hogy a világ minden érzéki azonossága a szereplő pillanatnyi önzonosságának függvénye – az éppen kizökkent önzonosságának függvénye. A főhős a feleségével kialakított interszjektív viszonylat foglyaként éli meg az ismeretlen élmény fenyegető veszedelmét, de mégis úgy teremtve bizonyosságot önmaga felől, hogy örül, sőt boldog, hogy „neki végre van valami *esete*” (384). A szilárd meghatározottságokból való kizökkenés gyakorlatilag egy érzelmi-érzéki felbolydulásból, merő vágyakozásból és nem cselekvés-elemekből keletkezik. A vágyakciók egy része az erotizáló tekintetű kö-

hető, a tanácsos azt reméli, „hogy a lány érzi, hogy az ő szemei rátűznek és erotizálva van...” (478).

A „fellobbanó vágy”, a „rémült vágy”, az öregedő test reakciója a meggyőződés ellenében (477), amely reakció a lány irányában leküzdeni igyekszik a távolságot, a feleség vonatkozásában pedig növelni. A lánnyal való közös éjszakai bolyongás a távolság leküzdhetetlenségét is szimbolizálja. Móricz azt tudta beleírni ebbe a regénybe, hogy a tényleges hogyan lepi meg és hogyan előzi meg a *lehetőséget*. Tengelyi László (1998; 201) egyik hivatkozásában olvassuk, hogy a sorsesemény keresztülhúzza az előzetes várakozásokat, „s ezért – Husserl egyik jellegzetes szavával szólva – csalódásélményként jellemezhető, avagy – Levinas megfogalmazásával élve – olyan valósággal szembesít bennünket, amely megelőzi és meglepi a lehetőséget”. A regény olyan világot épít ki, amely a tapasztalat morális szerkezetével is szembesít, miközben visszatér azokhoz a struktúrákhoz, amelyek módosult formában ugyan, de fenntarthatják a korábbi állapotokat. Ebben az összefüggésben idézem a tanácsos egy mondatát: „Maradjunk mi csak a régiek és folytassuk az életet, úgy ahogy megszoktuk...” (465). Móricz Zsigmond úgy használja regényi összetevőkként a kizökkenés természetét és szerkezetét, hogy a régi szép rendet érintő iróniával az is kiderüljön, a változatlan folytatás nem lehetséges, a kieszközölt távolság megmarad: az „élet folyik a régi szép rendben, de közöttük van egy árnyalatnyi *távolság*, amit többet nem lehet megszüntetni” (557). A hirtelen támadt zavar párhuzamos történetshálakon bontakoztatja ki a férj és a feleség fordulat-élményét. Míg korábban a feleség és a „zavaró motívumként” funkcionáló lány összevetése irányítja a gondolkodást, a visszarendeződés idején a feleség korábbi és későbbi énjének összehasonlítása nyer hangsúlyt. A feleség jelzi is, hogy új önazonosságát a kizökkenésnek köszönheti: „Ami bennem lefolyt, az egy új asszonyt adott az életnek és magának” (467). Az új helyzetben másként viszonyul hozzá a baráti környezet, és ő is másként reagál bizonyos témákra („mászor milyen erkölcsi fölényben volt”, „ha ezt tegnap hallja, más lett volna”, 375). Neki is kijut az előszöri élményekből, nem a látás, hanem a hallás útján, hiszen „először életében érti meg a féltékenységi szólamokat” (376).

Tapasztalati élményei során a főhős „óriási zökkenő”-ként (575) éli meg a tisztázatlan érzelmi alapú kibillenést, amelyről feleségével egyetemben, azt hitte, hogy „nem lehet túlélni”. A „fatális baleset” mellett a megnevezések bővülő körében a „betegség”, a „rettenetes baj” is felmerül. A baleset jelentésével felruházott kizökkenés valami olyasmire utal, ami megessett, de ami kívül van a szubjektum hatókörén, vagyis uralhatatlan módon lejátszódó. A feleség egy mondatát felidézve: „nem teszem felelőssé,

ami történt, [...] maga nem is tehet róla, ennek be kellett következnie... Bekövetkezett...” (467).

A visszazökkenés megfogalmazója a tanácsos: „És most mind a ketten boldogok vagyunk, hogy úgy viselhetjük magunkat, mintha semmi sem, vagy majdnem semmi sem történt volna...” (576). A regény zárófejezetében olvasható „vagy majdnem semmi” kiváltja az olvasó figyelmét, mert arra utal, hogy egy sajtósági módosulástörténetet olvasott, amelyben „a »más nő« utáni sóvárgás motívuma viszi a dallamot”, és amelyben „lidércként ott lebeg az »ennyi az élet?«” kérdése (BORI 1982; 156, 151). A „házasságkonfliktus” azzal a tanulsággal szolgál, hogy az alaptémát biztosító interszjektív kapcsolati forma megújulásra szorult. A jelentésalakulás egy hasonlatban nyer magyarázatot: „A házasság is olyan mint a föld... Elszikesezik, de akkor az élet gondoskodik róla, hogy újra forgassa jó mélyen és új talajt terem” (583). A *Rab oroszlán* című Móricz-regényben az „óriási zökkenő” nyomán jön létre a kapcsolat új talaja. A visszazökkenés ugyanis megváltozott formában állítja elénk a korábban megismert viszonylati alakzatokat, amelyek bár nem veszítik el teljesen a felismerhetőségüket, az újjászerveződés jegyeit hordozzák. Azt is mondhatnánk, hogy innentől a régi és az új alakváltozatok közös tartalmi szervezik az életet. Itt már tisztán látszik, hogy a „raboroszláni filozófia” gondolatrendszerében „jobb rabnak lenni, mint a szabad pusztán öreg, sántán és foghíjasan elkallódni” (570). Egyes korábbi szemléleti és tematikai (pl. a gyermektelenség kérdése) vonásokra újból és újból visszatér az elbeszélés, új reflektív hálózatot építve ki, a hasonlító értelmezésnek engedve át így az olvasást is, amely a kizökkenés közöttiségét értelmezve, az „előtti” és az „utáni” különbségeit igyekszik megragadni.

Kiadás

MÓRICZ Zsigmond (1955): Az asszony bebeszél. *Rab oroszlán*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

Irodalom

BORI Imre (1982): A primitív tudat nyomában = *Móricz Zsigmond prózája*. Értelmezési kísérlet. Forum Könyvkiadó, Újvidék

DÜLL Andrea (2014): A város a környezetpszichológiában = *Tér-rétegek*. Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól. Düll Andrea és Izsák Éva szerk. L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest

SZILÁGYI Zsófia (2013): *Móricz Zsigmond*. Kalligram, Pozsony

TENGELYI László (1998): *Élettörténet és sorsesemény*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest